

Лекція 15

- 13.1. Поняття про сталий розвиток продуктивних сил
- 13.2. Економічні та соціальні фактори, які забезпечують сталий розвиток продуктивних сил
- 13.3. Концепція сталого розвитку продуктивних сил України

Ключові категорії теми: сталий розвиток, економічне зростання, прогрес, регрес, концепція сталого розвитку, принципи, фактори і критерії сталого розвитку

13.1. Поняття про сталий розвиток продуктивних сил

Розвиток продуктивних сил визначається чотирма факторами: трудовими ресурсами, штучно створеними засобами виробництва, природними ресурсами, капіталів. Економічна наука мало звертала увагу на екологічні проблеми, що й стало однією з причин формування техногенного типу економічного розвитку. Цей тип можна охарактеризувати як природо руйнівний, оснований на використанні штучних засобів виробництва, створених без урахування екологічних обмежень.

Для запобігання глобальної та локальної екологічних криз необхідно змінити техногенний тип розвитку на сталий. Останній дає можливість задовольнити потреби сучасних поколінь, але не ставить під загрозу існування наступних. Концепція сталого

розвитку набула визнання як в економічній науці, так і в міжнародній практиці.

Проблема сталого розвитку важлива як для всієї країни, так і для її регіонів. Вплив об'єктів регіональної економіки та їх територіальної організації на соціально-економічний стан регіонів обумовлює регіональний аспект сталого розвитку продуктивних сил. Деякі вчені під зростанням розуміють розвиток, і навіть вживають словосполучення "сталий розвиток" і "стале зростання" як синоніми. Але це, на нашу думку, є механічним порівнянням.

За визначенням переважної більшості вчених під економічним зростанням слід розуміти, насамперед, кількісне зростання виробництва, яке призводить до величезних втрат і спотворень природних середовищ та може загрожувати існуванню людства. Тому викликала необхідність іншого способу виміру, яке враховувало б певну перешкоду, обумовлену виснаженням ресурсів деградацією довкілля.

Невпинне зростання породжує екологічні, енергетичні і інші як глобальні, так і регіональні проблеми. Виникає так званий екологічний бар'єр (бар'єр зростання). Через це сучасні підходи до показників економічного зростання осучаснюють соціальну та екологічну складові і, таким чином, створюють основу для оцінки сталості та розвитку продуктивних сил. Підставою для такої оцінки є прагнення до динамічної рівноваги між суспільством та природою, до раціональної і адекватної, стану та розвитку продуктивних сил структури.

Сталий розвиток - це розвиток, який забезпечує відтворення усіх факторів виробництва і економічної системи в цілому. Сталим слід вважати такий економічний розвиток, який зберігає стабільні відтворювальні пропорції і забезпечує динамічний розвиток усієї економічної системи у заданому напрямку на певний термін часу.

Стрижнем сталого розвитку є проблема ресурсів. Ми повинні залишити, принаймні такі самі ресурси майбутнім поколінням, якими володіє наше покоління. Іншим важливим моментом

сталого розвитку є природно-ресурсна рента. В процесі приватизації відтворюваних активів підприємств їх новим хазяям була надана можливість приватизації і рентного доходу, тобто те, що повинно належати усьому суспільству.

І третьою особливістю сталого розвитку є проблеми техногенної, екологічної, національної безпеки країни.

Проблема сталого розвитку була сформульована ще в кінці 60-х років ХХ ст. і зараз набула загрозливого характеру і потребує рівноваги між економічним зростанням і справедливим розвитком людства, людського потенціалу і здорових продуктивних сил.

У наш час до успіхів людства можна віднести, поки що, відносно ліквідацію злиденності, голоду, безграмотності, дискримінації, захист деяких природних ресурсів. Якість навколишнього середовища дещо покращилася у розвинутих країнах, але погіршилася і продовжує погіршуватися у нових індустріальних країнах. Найгірше те, що до основної проблеми виснаження невідновлюваних ресурсів, додалося і стала найголовнішою деградація відновлюваних ресурсів - ґрунтів, лісів, водних ресурсів, атмосфери. Якщо існуюча тенденція збережеться, то бажаної рівноваги ми не дочекаємося, а сталий розвиток залишиться примарою.

Існує досить песимістичний висновок ООН про те, що сталий розвиток і досягнення бажаної рівноваги між економічним зростанням, справедливим розвитком людського потенціалу та здоровими продуктивними силами не здійсненні. Подальша еволюція розвитку продуктивних сил, за думкою аналітиків ООН, можлива тільки з розширенням можливостей планети, залучення до сфери життєдіяльності можливостей космосвіту, ресурсів інших планет і астероїдів, освоєння місяця, перевід туди ресурсовидобувних галузей. Але це ще більша примара, ніж сам сталий розвиток.

Інший шлях - це впровадження методів, які дозволять реалізувати життєдіяльність суспільства шляхом упровадження його до природних біохімічних циклів, що призведе до мінімізації

використання природних ресурсів, збереження необхідних ресурсів і умов для майбутніх поколінь.

Для створення такої економічної стратегії сталого розвитку необхідно обмежити споживання. Суспільство має обмежити своє існування необхідними корисними потребами, які забезпечать безкризове існування. Престижні та згубні потреби мають бути ліквідовані. Критеріями сталого розвитку мають бути - мінімальна собівартість та висока якість корисної та необхідної продукції і послуг, невисока диференціація при розподілі серед членів суспільства матеріальних благ, які створюються у сфері суспільного виробництва.

Суттєві положення як найвищі орієнтири сталого розвитку припускають: забезпечення соціальних потреб сьогодення у межах, які б не підривали майбутніх можливостей; збереження стійкості природних систем як підґрунтя майбутнього суспільного прогресу; збереження продуктивності регіональних систем виробництва, як джерела створення багатств.

Внаслідок цього суспільний прогрес повинен припускати таке якісне підвищення соціального та екологічного рівнів розвитку суспільства, які досягаються при збереженні сталості біосоціальної системи, її здібності рухатися вперед без зрушень та катастроф.

Виходячи з цих положень, основними напрямками переходу України до сталого розвитку є: створення правових засад переходу до сталого розвитку; оцінка господарської місткості локальних і регіональних екосистем країни, визначення граничного антропогенного впливу в кожному регіоні; розробка такої господарської діяльності, за якою біосфера сприймалася б не тільки як постачальник ресурсів, а й як фундамент життя, збереження якого має бути обов'язковою умовою формування організаційного забезпечення сталого розвитку країни, створення відповідної системи виховання та навчання.

В Україні ще у 1996 році Указом Президента була затверджена "Концепція переходу України до сталого розвитку",

а 1997 році Уряд України затвердив "Державну стратегію сталого розвитку України".

У цих документах говориться про поетапний перехід до сталого розвитку. Основними етапами мають бути: вирішення складних соціальних і економічних проблем; оздоровлення навколишнього середовища, особливо в зонах екологічного лиха; розгорнута екологізація продуктивних сил та усього процесу економічного розвитку; гармонізація взаємодії з природою та викорінення стереотипів мислення, які зневажають можливості біосфери формування усвідомлення людей в тому, що просування їх до сталого розвитку то є шлях до формування передбаченої В.І. Вернадським сфери розуму (ноосфери).

13.2. Економічні та соціальні фактори, які забезпечують сталий розвиток продуктивних сил

Визначення "сталий розвиток" для продуктивних сил постіндустріального розвитку означає економічне зростання на основі нових технологій, переходу від товаровиробників до обслуговуючої економіки. Виробництво послуг та інформації при сталому розвитку відіграє провідну, домінуючу роль. Знання та інформація стають провідною продуктивною силою. На практиці це має вид частини суспільства - інтелектуального суспільства, яка через інформацію контролює процес матеріального виробництва і створення високих технологій і, таким чином, забезпечує сталий розвиток.

Вихідним у термінологічному понятті "сталий розвиток" є слово розвиток. "Философский энциклопедический словарь" тлумачить це слово, як "необоротна, спрямована, якісна зміна об'єктів будь-якої природи". Є два різновиди розвитку: еволюція та революція. Еволюційний метод розвитку повільний, поступовий, а революційний - різкий злам, раптовий перехід у нову якість. Як еволюційний, так і революційний процеси мають два напрямки: прогрес та регрес.

Прогрес - це рух об'єкта, що розвивається уперед, по висхідній траєкторії від гіршого до кращого, від нижнього до вищого, від недосконалого до досконалого.

Регрес - рух назад, по низхідній траєкторії від вищого до нижнього, від кращого до гіршого. Отже розвиток може мати різні рівні за спрямованістю тенденції - прогресивну та регресивну. Проблема

прогресивності або регресивності в економіко- екологічному сенсі має суттєве і принципове значення. Дуже часто прогресивні зміни в науково-технічному процесі розвитку продуктивних сил проявляють свою регресивність у екологічному аспекті, або питаннях моралі, культури, права.

У зв'язку з цим важливим є питання про перевагу тих чи інших факторів розвитку. Ми звикли до того, що домінантою розвитку мають бути фактори економічного характеру: рівень розвитку продуктивних сил, валовий національний продукт, продуктивність праці, собівартість продукції, виробництво продукції на душу населення, тощо. Але ці чинники (фактори) досить часто вступають у суперечність з якістю природного середовища. Навіть у випадку, коли ці чинники ми приводимо у повну злагодженість з екологією, то залишається загроза культурної деградації і політичне зниження морального рівня суспільства. Не може бути сталого розвитку продуктивних сил і при наявності конфліктів між політичними силами, в умовах міжнародного тероризму.

Отже, сталий розвиток не слід сприймати лише через економічний чи екологічний імперативи у виробництві та споживанні. Сталий розвиток - це органічне поєднання трьох видів факторів економічних, соціальних та екологічних.

Вперше термін "сталий розвиток" було запропоновано Євою Більфур та Весом Джексоном у 1980 році. Пізніше у перекладах заявили національні варіанти цього терміну, які мали дещо інші відтінки "сталий розвиток", "устойчивое развитие". Слово "сталий" у тлумачному словнику української мови означає постійний, незмінний. Поруч із значенням постійності та незмінності у цьому ж словнику наводяться й такі аспекти слова

"сталий", як безперервність і невинність. Тобто в цілому словосполучення "сталий розвиток" є найбільш вдалим терміном, що поєднує в собі розвиток підтримуваний, регульований, збалансований, оптимізований, гармонізований, безперервний протягом низки людських поколінь.

Сталий розвиток продуктивних сил регіону - це прагнення досягти бажаного рівня їх розбудови за рахунок мобілізації внутрішніх та зовнішніх можливостей регіональної економіки. Бажаного рівня можливо досягти за умови не тільки нарощування виробництва матеріальних благ (матеріальний фактор залишається однією з основних умов існування людей), але й зміною ціннісних пріоритетів людини. Якщо раніше мова йшла про соціально-економічну стабільність, то зараз йдеться про "екологію духу", про духовно-інформаційні параметри розвитку продуктивних сил.

Факторами сталості розвитку продуктивних сил регіональної економіки є також низка загроз та можливостей зовнішнього та внутрішнього середовища. Важливими показниками є: політичне становище, раціональне використання природно-ресурсного виробничого потенціалу регіону, результати ринкового реформування відносин власності, поліпшення умов та середовища життєдіяльності населення, збереження екологічної безпеки території регіону.

В цілому всі обмеження сталого розвитку продуктивних сил країни та її регіонів складаються з трьох груп.

До першої групи слід віднести усі чинники економічного та науково-технічного потенціалу. Будь-які суб'єкти економіки, наприклад регіону, не вирішать екологічну проблему, або проблему вдосконалення науково-технічного процесу без значних фінансових ресурсів. Тому, цей чинник може надовго загальмувати процес сталого розвитку продуктивних сил у цьому регіоні.

Другою групою стримуючих чинників сталого розвитку є дефіцит або низька якість вітчизняного екологічного устаткування.

Третьою групою - є недосконала методологія та методи визначення економічної шкоди та збитків, зумовлених забрудненням та деградацією навколишнього середовища. Нейтралізувати цю групу чинників стримування сталого розвитку продуктивних сил регіону можливо лише шляхом застосування принципово нового економічного механізму природокористування.

Висновок про сталість розвитку продуктивних сил не можна робити на основі аналізу лише одного з факторів. Вимогам сталості повинна відповідати уся система продуктивних сил регіону. Необхідно, через це, аналізувати дію усіх факторів за певними напрямками протягом декількох років.

12.3. Концепція сталого розвитку продуктивних сил України

Концепція виходить зі стратегічних інтересів сталого розвитку України, які полягають у забезпеченні стабільного соціально-економічного зростання. Стратегія сталого розвитку продуктивних сил - це спочатку розробка відповідної національної концепції.

В Україні державна концепція сталого розвитку у першій редакції розроблена ще в 1998 році, а проект концепції (друга редакція) - у 2000 році. Передумовами появи концепції сталого розвитку України були відповідні рішення Міжнародної конференції у Ріо-де-Жанейро (1992 рік), а також глибокі системні кризові явища у нашому українському суспільстві, принаймні протягом 90-х років.

Вихідне положення "сталий розвиток" формується у другій концепції як "процес розбудови держави на основі узгодження та гармонізації соціальної, економічної та екологічної складових з метою задоволення потреб сучасних та майбутніх поколінь". У першій редакції сталий розвиток - це "процес гармонізації продуктивних сил, забезпечення задоволення необхідних потреб

всіх членів суспільства за умови збереження й поетапного відтворення цілісності природного середовища, створення можливостей для рівноваги між його потенціалом і вимогами людей усіх поколінь". Така редакція більше відповідає світовим підходам до сталого розвитку продуктивних сил.

Концепція сталого розвитку продуктивних сил України має за мету зорієнтувати суспільство на соціально-гуманітарні аспекти сталого розвитку. В документі вказується на те, що "сталий розвиток узагальнює в собі процес виживання і відтворення генофонду нації, активізацію ролі кожної окремої людини в суспільстві, забезпечення її прав та свобод, збереження навколишнього середовища, формування умов для відновлення біосфери та її локальних екосистем, орієнтацію на зниження рівня антропогенного впливу на природне середовище й гармонізацію розвитку людини в природі".

Головною метою переходу України до сталого розвитку є забезпечення високої якості життя нинішнього та майбутнього поколінь українського народу на основі економічного зростання, формування соціально орієнтованої ринкової економіки, забезпечення можливостей, мотивів та гарантій праці громадян, раціонального споживання матеріальних ресурсів. До цієї мети слід віднести також охорону

навколишнього середовища, добробут, справедливість, ефективне використання природних ресурсів, стабілізація чисельності населення, освіта, збереження інтелектуального потенціалу країни, міжнародне співробітництво. Головними принципами сталого розвитку України, відповідно до Концепції є гармонізація співіснування людини та природи, реалізація права на справедливе задоволення потреб і рівність можливостей сучасних і майбутніх поколінь, відповідальність держави за погіршення стану довкілля, зменшення різниці у життєвих рівнях, різних верств населення та подолання бідності, залучення всіх верств населення країни до досягнення мети сталого розвитку продуктивних сил.

Національні пріоритети сталого розвитку реалізуються через:

- підготовку та реалізацію сукупності стратегій (економічної, екологічної та соціальної) у їх взаємозв'язку й взаємоузгодженості;
- формування механізму інтеграції екологічних компонентів у стратегію соціально-економічних реформ;
- створення системи збалансованого управління розвитком суспільства, здатного забезпечити належне регулювання використання природних ресурсів і розвитку продуктивних сил країни;
- врахування передумов та можливостей сталого розвитку різних регіонів, різних верств населення, національних меншин і етнічних груп; введення у практику системи інтегральних індикаторів сталого розвитку.

Інтегровані індикатори сталого розвитку поділяються на три види: екологічні, соціальні та економічні. Для адаптації Концепції сталого розвитку продуктивних сил до конкретних умов Україні необхідно пройти три стани:

- 1) подолання еколого-економічної кризи, забезпечення макроекономічної стабілізації і створення умов для відновлення економічного зростання, перехід до світових стандартів екологічної безпеки;
- 2) завершення структурної перебудови економіки, всебічне забезпечення високої якості життя населення та рівноправного партнерства України у світовому співтоваристві;
- 3) створення нових секторів та галузей економіки, екологічно чистих виробництв, участь у глобальній системі екологічної безпеки. Сталий розвиток продуктивних сил України тісно пов'язаний зі:
  - створенням сучасних технологій і технічних засобів, спрямованих на розв'язання проблем екологічної та техногенної безпеки;
  - технологічним оновленням виробничого потенціалу і випуском екологічно безпечної продукції максимальним залученням науково-технічного потенціалу країни до розв'язання всього циклу проблем ресурсозбереження;

- зниженням природо- та матеріаломісткості (продукції; підвищенням її надійності, довговічності та конкурентоспроможності.

Важливе місце у концепції сталого розвитку продуктивних сил України займає освіта, підготовка кадрів, як складові соціального капіталу суспільства, під яком розуміють “сукупність ресурсів, які використовуються людиною для досягнення мети”. Окрім освіти, соціальний капітал поєднує в собі такі показники, як рівень розвитку громадського суспільства, менталітет нації, розвиток інформаційних каналів, соціальна злагода, духовність суспільства. Саме завдяки соціальному капіталу, який вважається найприбутковішим у світі, успішно розвивається багато країн світу: США, Японія, Швеція, Південна Корея тощо. І саме дефіцит соціального капіталу є стримуючим чинником розвитку пострадянських країн, у тому числі й України.

Сталий розвиток продуктивних сил дійсно пов'язаний зі сферою національних інтересів. Україна як і будь-яка країна світу має свої національні інтереси і вони повністю співпадають з основними напрямками Концепції сталого розвитку. До національних інтересів України належать: територіальна цілісність, свобода, політична та економічна незалежність; оптимізація структури продуктивних сил; забезпечення якості життя населення; ліквідація економічних полюсів - надбагатіїв та ледарів; доброзичливість у взаємовідносинах всіх соціальних верств населення; забезпечення прав та свобод громадян; впровадження принципів та механізмів справжньої демократії та соціальної справедливості; запобігання конфліктів на національному, релігійному, соціальному, ідеологічному або будь-якому іншому ґрунті; розбудова громадянського відкритого суспільства; оптимізація демографічної ситуації в Україні; піклування про здоров'я всіх верств населення; забезпечення дружніх стосунків з усіма країнами світу, особливо з найближчими сусідами; належний рівень обороноздатності та надійне забезпечення державної безпеки; мінімізація злочинності та корупції; збереження та відновлення довкілля; розвиток

культури; оптимізація інформаційного простору; накопичення соціального капіталу.

В цілому все, що охоплює Концепція сталого розвитку продуктивних сил України, відповідає її національним інтересам, а, з іншого боку, самі національні інтереси можуть бути досягнуті лише на шляху до сталого розвитку.

Поруч з загальнодержавною Концепцією сталого розвитку продуктивних сил повинна формуватися стратегія сталого розвитку продуктивних сил для територіально - адміністративних одиниць, галузей, окремих підприємств і фірм. При цьому слід дотримуватися наступних принципів:

1. Розвиток економіки регіону та суб'єктів регіональної економіки підпорядкований задоволенню основних життєвих потреб як нинішнього, так і майбутніх поколінь при збереженні навколишнього природного середовища.
2. Підпорядкування регіональних і локальних задач глобальним і національним завданням сталого розвитку.
3. Пріоритет цілей сталого розвитку продуктивних сил по відношенню до їх економічного зростання і економічної вигоди (принцип екологічного імперативу).
4. Гармонічне поєднання виробничої діяльності і природних циклів. Відповідність розміщення та розвитку матеріального виробництва асимілюючому потенціалу (відтворювальній здатності) природного середовища (принцип еколого-економічної збалансованості).
5. Збільшення обсягів виробництва чистої продукції, перехід до маловідходних, наукомістких, екологічнобезпечних виробництв і технологій (принцип екологізації виробництва).

6. Створення ефективного економічного механізму природокористування (принцип економізації взаємодії природи та суспільства).

7. Прогнозування екологічних ризиків, запобігання і оперативна ліквідація надзвичайних ситуацій, мінімізація збитку (принцип упередження).

8. Формування оптимальної організаційної структури екологізації економіки регіону.

9. Розмежування прав та обов'язків по управлінню природними ресурсами і екологічним контролем та наглядом між різними установами.

В умовах ринкової економіки окремі регіони розробляють свої моделі поведінки стосовно шляхів і методів переходу до сталого розвитку. Цілям збалансованого регіонального розвитку найбільше відповідають програми регіонального соціально- економічного й екологічного розвитку, відомі як програми сталого розвитку. Такі програми розраховані на середній термін і передбачають поетапну реалізацію цілей переходу на засади сталого розвитку.